

FILOZOFIE ȘI LITERATURĂ ÎN CULTURILE MICI. PLEDOARIE PENTRU ESTETICA LIMBAJULUI

Autor: Diana-Elena Moldoveanu | 26 iulie 2023

Dacă filozofia și literatura au fost adesea complementare în comunicarea unei viziuni asupra lumii, începând cu secolul XX statutul celor două discipline a devenit unul de sine stătător. Scopul lor, departe de a fi văzut ca unul ce converge către revelarea unor aspecte fundamentale despre natura umană, a căzut pradă unei diviziuni artificiale între cunoaștere abstractă și rațională, în cazul celei dintâi, și *entertainment*, în cazul celei din urmă. Schimbarea a survenit pe fondul răspândirii gândirii pozitivistice în lumea universitară occidentală, care nu mai admitea nicio altă formă de cunoaștere posibilă, în afară de cea științifică, a cărei metodă se distingea prin raționamente logice și dovezi empirice. Ideea că orice iese din sfera metodei științifice nu reprezintă decât manifestări ale psihologiei și nevoilor umane a câștigat teren, iar orice alt tip de cunoaștere, în afară de cea științifică, a căzut în desuetudine. Premisele despărțirii literaturii de filozofie au fost, așadar, create, atingându-și punctul de maximă intensitate în apariția curentului de filozofie analitică în Marea Britanie la începutul secolului trecut.

Principala critică emisă de analiticieni era îndreptată împotriva obscurantismului hegelian, a limbajului echivoc, ce necesita o cheie hermeneutică proprie pentru a fi înțeles. De aici își trage seva curentul filozofic menționat mai sus, al cărui scop nobil a fost să dezambiguizeze și să reconstruiască tradiția de secole a filozofiei continentale. Atacul analiticienilor este unul îndreptat eminentemente împotriva limbajului, ermetismul nemaiputând fi un aspect acceptat în procesul de filozofare și fiind adesea confundat cu literatura. Ba mai mult, atunci când se referă la filozofia continentală, o bună parte din analiticieni spun că au de a face cu literatură sau poezie, și nicidecum cu filozofie - o adevărată insultă la adresa literaturii. În mod implicit, analiticienii au trasat distincția între literatură și filozofie stabilind un nou criteriu, limbajul - o mișcare întrucâtva bizară pentru analiticienii care se mândresc că judecă un text după valoarea ideilor și a argumentelor, și nu a calităților sale estetice. Dar asta este o altă discuție, căci textul meu nu vrea să fie despre disputa lingvistică dintre filozofii continentali și analiticieni

decât incidental.

Există un spațiu geografic și cultural, unde diviziunea intelectuală a muncii nu a atins momentan un stadiu atât de avansat și unde cele două discipline operează încă în sincron, după vechile obiceiuri. Acest spațiu este Europa Centrală și de Sud-Est, care, sub presiunea regimurilor comuniste și din cauza decajalului de modernizare, și-a găsit salvarea în literatură. Departe de a fi o simplă formă de divertisment, scrierile literare ale acestor autori din acest spațiu sunt infuzate de meditații asupra transformărilor culturilor și societăților lor. Aflăte în mijlocul tensiunilor dintre Est și Vest, tradiție și modernitate, libertate și sclavie, majoritatea țărilor din Europa Centrală și de Sud-Est au avut soarta culturilor mici. Lipsite de privilegiul abundenței și forțate să-și cântărească utilizarea resurselor atât economice, cât și intelectuale, soarta culturilor mici a fost deseori aceea a compromisului. Nu vorbim aici doar despre compromisuri politice – deși nici acestea nu trebuie neglijate –, ci de compromisuri pe plan intelectual, care au luat, spre bine, sau spre rău, forma interdisciplinarității.

Pentru astfel de gânditori, filozofia este rareori gândită în afara literaturii, la fel ca istoria, sociologia sau psihologia, pentru că literatura este mediul cel mai propice exprimării unor opinii, uneori chiar critice față de regimul politic. Și asta tocmai pentru că este singura disciplină care poate să cultive un ermetism al limbajului. Exprimările metaforice și alegorice devin, astfel, adevărate arme politice și filozofice în lupta pentru libertate. Însă nu este vorba doar despre a utiliza literatura ca mijloc de combatere politică. Estetica limbajului depășește de multe ori contingentele socio-politice și răspunde nevoii proprii omului de tratare simbolică a realității prin narațiune sau discurs poetic.

Redescoperirea literaturii din Europa Centrală și de Sud-Est reprezintă pentru cititorul secolului XXI o punte de acces către un univers plin de tradiție, folclor, mit, și nu în cele din urmă, sens, care în Occident pare că s-a stins sub briciul tăios al rațiunii. Opera scriitorului albanez Ismail Kadaré reprezintă o astfel de oază de sens și semnificații, introducând cititorul în imaginarul deopotrivă magic și mitic al societății albaneze. Prin proza sa, Kadaré meditează asupra transformărilor suferite de-a lungul istoriei de patria-mamă, dezvăluind în fața cititorului o veritabilă epopee a unei națiuni care s-a aflat mai tot timpul la răscrucea vremurilor. Așa cum este menționat încă din prefața volumului intitulat *Aprilie Spulberat*, o colecție de microromane apărută la Editura Univers în 1978 în traducerea lui Marius Dobrescu, inspirația scrierilor sale nu este alta decât tumultul istoriei la care națiunea albaneză a fost supusă. „Ni se pare firesc, deci, ca mulțimea și ponderea unor atare evenimente istorice, înghesuite într-un spațiu atât de restrâns, să dea naștere unui *specific național contorsionat, unui tip uman îndrăgostit de viață și totuși renunțând la ea cu cea mai mare ușurință, unor structuri morale aparte, viguroase și rezistente*”, scrie traducătorul în prefața volumului, surprinzând astfel esența prozei lui Kadaré. Cu ajutorul unei retorici înțesate de mister și

ingeniozitate, autorul scrutează fundamentele societății albaneze, printre cele mai importante numărându-se dreptul cutumiar, cunoscut și sub numele de *kanun*.

Microromanul *Aprilie spulberat* (1978) este o analiză subtilă a *kanunului*, set de precepte menit să reglementeze funcționarea societății albaneze, dezvoltat de-a lungul mai multor secole, începând din Evul Mediu și până în zilele noastre. Prin intermediul câtorva personaje emblematice (Gjorgu Berisha, Besian și Diana Vorps, Ali Binaku, Mark Ucajerra și prințul din Orosh), Kadaré surprinde tensiunea dintre tradiție și modernitate în Albania secolului trecut.

În regiunea îndepărtată și retrasă din nord, pe așa-numitul Platou, munteanu Gjorgu Berisha este pus în fața împlinirii *gjakmarrei* (răzbunare de sânge), eveniment declanșat de uciderea unui oaspete al familiei sale în urmă cu 70 de ani. Conform *kanunului*, dacă oaspetele este ucis atâta timp cât se află sub protecția familiei gazdă, aceasta are datoria de a-l răzbuna. Așa s-au petrecut lucrurile și pentru familia Berisha, care s-a găsit aruncată în mijlocul cercului vicios și ucigaș al *gjakmarrei*. După 22 de ucideri, datoria de a săvârși răbunarea împotriva familiei Kryeqyqe, cea care a declanșat lanțul *gjakmarrei*, cade pe umerii tânărului Gjorju, care, tulburat de brutalitatea, și, în cele din urmă, absurditatea *kanunului*, chestionează necesitatea continuării tradiției răzbunării.

Ajunsă deja la a douăzeci și treia generație în cele două familii, răzbunarea pare să aibă prea puțin de a face în mod concret cu figura oaspetelui, fiind mai degrabă un principiu transcendent, ce trebuie respectat indiferent de costuri. Dacă pentru cititorul secolului XXI, onorarea fără de tăgadă a unei tradiții rămâne o chestiune desuetă și retrogradă, în Albania secolului trecut, transgresarea sacralității acestei legi, împreună cu desacralizarea figurii oaspetelui, însemna distrugerea unei înțelegeri comunitare de secole, care ținea încheșat un imaginar colectiv, și fără de care stabilitatea societății ar fi fost pusă în pericol.

Această concepție despre ordine, fundamentată pe tradiție și mit, îl plasează pe tânărul Gjorgu într-o lume total determinată, în care liberul arbitru nu există, iar traiul personal este în totalitate subsumat vieții colective. Însă în societatea albaneză din prima jumătate a secolului XX, acest mod de funcționare începe însă să fie contestat, eveniment de răscruce revelat de Kadaré prin ochii lui Gjorgu. Oscilând între acceptare pasivă și rezistență revoluționară, personajul se găsește deseori în poziția de a chestiona normele *kanunului*, în mintea sa conturându-se posibilități de conceptualizare ale unei lumi noi, mai pașnice și mai lipsite de violență, emancipată din chingile tradiției: „Într-adevăr, nu doar preotul, ci și o mare parte din oameni n-aveau nimic de a face cu preceptele sângeroase ale acestuia. La asta se mai gândise oarecum și altădată. *Lumea e împărțită în două: o parte care orbecăie în cercul gjakmarrei, și o alta, care se află în afara lui.*” Între microcosmosul guvernat de *kanun* și lumea liberă este o prăpastie de netrecut.

În calitate de reprezentant al conștiinței tradiționale și găsindu-se în imposibilitatea înfăptuirii unei alegeri, Gjorgu pornește pe drumul greu al *gjakmarrei* și respectă fidel toate cutumele răzbunării: participă la înmormântarea celui pe care l-a ucis, primește răgazul de o zi, urmat de cel de 30 de zile, plătește birul pe sânge la kulla din Orosh, se retrage în turnul de veghe. Succedarea riturilor în contextul imaginarului albanez, în care conștiința se supune fără vreo urmă de opoziție forței transcendente și colective a tradiției, este dublată de o mișcare contrară, care își are centrul de greutate în Albania modernă, în însăși capitala Tirana.

Elementul disruptiv de modernitate este întruchipat de cuplul format din Besian Vorps, un intelectual albanez venit pe Platou să documenteze funcționarea *kanunului*, și Diana, tânăra sa soție. Intrați în universul guvernat de *kanun*, cele două personaje se găsesc în mijlocul unei lumi al cărei mod de funcționare exercită deopotrivă fascinație și spaimă. Căile misterioase ale *kanunului* sunt o permanentă sursă de angoasă pentru Diana, care găsește cutumele violente ale acestuia lipsite de orice justificare: sacrificarea a generații întregi pentru un oaspete străin reprezintă cea mai mare absurditate pentru imaginația femeii. Prin personajul Dianei, naratorul revelează refuzul hotărât al tradiției, dar și premisele revoluționare, sădite în sânul societății albaneze și care se declanșează subversiv, dar sigur. Când Diana dă buzna în turnul de veghe pentru a-l întâlni din nou pe tânărul Gjorgu, toate preceptele *kanunului* sunt transgresate, stabilitatea sa și a societății muntenești fiind pusă radical sub semnul întrebării de către ceva mai mare decât întreaga tradiție: dragostea.

Mai puțin radical, dar la fel de important, demersul lui Besian Vorps de analiză a fundamentelor și funcționării *kanunului*, care culminează cu scrierea unui tratat, se concretizează din poziția pură a intelectualului preocupat de înțelegerea mecanismelor teoretice ale lumii. Besian cunoaște *kanunul* și reușește, contrar soției sale, să vadă în el subtilitatea și profunzimea ce a dăinuit de-a lungul a mai multe generații. Însă înțelegerea lui rămâne una fundamental teoretică și abstractizată de experiența practică. În lipsa acesteia, realitatea societății albaneze rămâne una misterioasă și magică, incomprehensibilă până la capăt pentru Besian, care rămâne un observator detașat și rece până aproape de finele romanului. Din perspectiva teoreticianului ce încearcă să disece cu ajutorul rațiunii cutumele unei societăți bazate pe mit și folclor, aceasta nu poate fi înțeleasă decât ca ceva inferior și primitiv, dar extrem de fascinant. De-a lungul poveștii, distanța dintre cele două lumi devine una aproape palpabilă, iar ruptura devine una evidentă în momentul în care Diana iese din turnul de veghe, transfigurată de forța tradiției albaneze. Momentul este unul extrem de dramatic, căci nici unui bărbat nu îi era permisă intrarea, cu excepția preotului, iar cu atât mai puțin unei femei. Tradiția pare că se dezlănție și se revarsă cu toată puterea asupra modernității, transfigurarea Dianei fiind o metaforă ironică a schimbării sociale revoluționare ce nu se poate realiza fără sacrificii, uneori chiar umane...

Discuția despre statutul tradiției și posibilitatea de modernizare a Albaniei, asupra căreia Kadaré se concentrează în microromanul său, deschide granițele literaturii către o formă de filozofare. Prin proza sa, autorul construiește o reflecție asupra soartei propriei națiuni, și atinge, *en passant*, mai multe ramuri de studiu ale existenței umane. De la antropologie la istorie, de la sociologie la mitologie, povestea lui Gjorgu și a cuplului Vorps survolează toate aceste domenii, condensând într-un imaginar colectiv, viziunea despre tradiție ca fundament al societății albaneze. Însă dincolo de substratul filozofic, proza lui Kadare rămâne, în definitiv, o piesă de literatură ale cărei calități estetice nu pot fi contestate.

Marile scrieri literare se remarcă adesea prin substratul lor filozofic, prin meditațiile și reflecțiile pe care le cultivă prin intermediul unor tehnici literare și lingvistice care nu sunt întotdeauna la îndemână, ci care necesită o anumită inițiere pentru a fi înțelese. Dacă dificultatea limbajului reprezintă cel mai mare obstacol în deslușirea semnificațiilor mai adânci ale unui text, atunci oricine citește literatură pleacă la drum cu un bagaj mult prea mare de prejudecăți, predominant lingvistice. Dacă însă vedem în limbaj și în tehnicile sale o încercare de articulare a experiențelor și gândurilor cele mai pătrunzătoare ale existenței umane, atunci ideile filozofice, exprimate într-un limbaj literar sau poetic, nu pot fi considerate mai puțin filozofice sau profunde, ci un corolar al tuturor încercărilor de până atunci, care încearcă să navigheze o zonă misterioasă și încețoșată, despre care se știe mult prea puțin.

În cultura occidentală, aceste experiențe au fost reificate sub forța gândirii științifice. Însă în culturile mici, așa cum se desprinde din proza lui Kadaré, bântuie încă un imaginar mitic plin de fervoare și care nu s-ar putea perpetua sub altă formă decât cea a scrierilor literare. De aici, culturile mici își trag puterea progresiei lor către viitor, într-o lume care s-a pierdut în hiperdiviziunea intelectuală a muncii. Dacă acesta este viitorul omului, este greu de spus. Dar costurile renunțării la o gândire de tip holist sau mai integrativ nu pot fi neglijate în favoarea adoptării exclusive a unei viziuni specializate, iar primul pas pentru a contrabalansa această lipsă a unei priviri de ansamblu poate că este chiar reconcilierea literaturii cu filozofia.

Imagine: Edward Lear - „Butrinto, Albania”; Sursa: Wikimedia Commons